

Studije

Izvorni članak UDK [1+808.5]:342.7Hobbes, T.

Primitljeno 11. 2. 2010.

Zdravko Perić

Vij. G. Zobundžije 16, HR–31000 Osijek
mislionica@yahoo.com

Philosophia civilis

Sažetak

Humanistički aspekt u Hobbesovim djelima izazivao je velike nedoumice među teoretičarima svih narednih epoha. Odnos humanizma i moderne znanosti određivao je narav i značenje Hobbesove misli tako da su njegova djela različito tumačena sve do danas. Hobbes je kritizirao ars civilis na način da je istovremeno na njenim temeljima gradio svoju philosophiu civilis. Utjecaj jedne i druge na njegova glavna djela pokazat će određeno nesuglasje među Hobbesovim nastavljačima u vezi njegove misli. Tematiziranje zamršenog koncepta razuma pomaže u rasvjetljavanju naizgled nerješivih paradigmi koje Hobbesovu filozofiju čine posebno intrigantnom.

Ključne riječi

Thomas Hobbes, *ars rhetorica*, elokvencija, sustav, *philosophia civilis*, razum

Termin *philosophia civilis* ili jednostavno *civilna filozofija* nije nikakav odvojeni i zasebni dio Hobbesove filozofije. U pokušaju izgradnje sustavne filozofije, Hobbes je zamišljao civilnu filozofiju kao dio sustava filozofije. Osnovu njegova sustava ili filozofsku doktrinu čini materijalistička doktrina koja se progresivno pojavljuje u teoriji: o tijelu, čovjeku i građaninu. Hobbesova namjera izgradnje filozofskog sustava je nedvosmislena. Ono što je dvojbeno i oko čega su nastajali prijepori je materijalistički argument kontinuiteta koji treba obuhvatiti sve cjeline sustava. Postoji mišljenje da je Hobbes uspio u izgradnji svoga sustava, premda postoji i ono koje kaže da je njegova materijalistička osnova kolabirala pod vlastitom težinom svoga zahtijeva. Oba ova gledišta mogu samo djelomično argumentirati svoje stavove i u osnovi pokazuju nedosljednost prema vlastitom poimanju Hobbesove filozofije. Kamen spoticanja za oba navedena gledišta leži u interpretaciji i očekivanju filozofskog sustava. Sustav se može promatrati kao cjelina koja treba udovoljiti arhitektonskoj analogiji, s civilnom filozofijom na vrhu. Može se dvojiti i o ispravnosti arhitektonskog sustava kao cjeline, to jest u valjanost takvog promatranja kao Hobbesovog sustava. M. Oakeshott kaže:

»Koherentnost njegove filozofije nije u sustavu kao arhitektonskoj strukturi, već u 'strastvenoj misli' koja prožima njegove dijelove.«¹

1

Michael Oakeshott, *Hobbes on Civil Association*, Liberty Fund, Indianapolis 2000., str. 19.
Dostupno na: <http://oll.libertyfund.org/title/68>.

Ako bi arhitektonika označavala najvažniji kriterij sustava, onda bi se moglo dvojiti u valjanost bilo kojeg filozofskog sustava. Ono što je izvjesno u Hobbesovom sustavu je to da analogija narušava i ne pridonosi valjanoj eksplicaciji njegove misli. Iz naše perspektive teško je suditi o vjerodostojnosti i poimanju sustava kako je bio mišljen u 17. stoljeću. Civilna se filozofija nije slučajno našla u njegovu sustavu. Kada bi Hobbesu postavili pitanje kako objašnjava pripadnost civilne filozofije svojem sustavu, mogao bi jednostavno odgovoriti. Civilna filozofija mu pripada ne zato što je materijalistička, nego zato što je dio filozofije. Najveći prilog Hobbesovoj temi o civilnoj filozofiji može se naći u djelu *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes* Q. Skinnera. On podsjeća na školski sustav koji je njegovao rimsku tradiciju sekularne retorike u kasnoj Tudor i ranoj Stuart Engleskoj. Taj je sustav s naglašenim humanističkim aspektom imao svrhu educirati studente u *ars rhetorica*, koja se sastojala od običajnosnih i političkih obilježja. Skinner ističe kakvo je raspoloženje vladalo među obrazovanim Englezima šesnaestog stoljeća:

»Bez usavršavanja u ovoj umjetnosti, bilo bi diskutabilno očekivati od bilo koga da valjano rješava najvažnije obveze koje se tiču morala i građanskih dužnosti.«²

U djelima rimskih retora i pravnika Cicerona i Kvintilijana mogu se pronaći rasprave koje obvezuju građane na ponašanje u skladu s građanskim pravom. Skinner kaže:

»Pozitivan imidž građanskog prava unaprijedili su rimski retori naglašavajući važnost *bonus civis* ili *vir civilis*. Čovjek koji zna govoriti pred sudom i zastupati pravdu pred vijećem i javnošću *res publica* na način da promovira državnu politiku u prednosti je i časniji spram drugih.«³

Na temelju ovakvih opservacija koje su naglašavale nastup pred vijećem i javnošću, mnogi humanisti šesnaestog stoljeća žele raditi kao odgajatelji i mentori djece uglednih građana i aristokracije. Pored toga, u tim djelima humanisti su vidjeli prikladno objašnjenje za javno djelovanje i argumentaciju svojih političkih stavova. S obzirom da ta retorička djela sadržavaju humanističke osnove, humanisti počinju davati savjete ne samo prinčevima i plemićima nego svima koji žele biti poučeni u općem dobru. Velikim humanističkim angažmanom i djelovanjem postupno se počeo formulirati ideal koji je sadržavao u sebi termin *civilis*. Taj je ideal implicirao Ciceronovu misao *ratio atque eloquentia*. Njime se počelo isticati i označavati kvalitete onih koji su sposobni pred sudom i javnošću valjano prezentirati zakon i politiku zajednice.⁴ Uz te kvalitete, netko tko želi biti pravi *vir civilis* mora zadovoljiti kriterij moralnosti, biti dobar čovjek od općeg značenja. Kako se postupno formirao ideal *vir civilis*, sve se više počelo diskutirati o tome tko je sposoban i tko posjeduje kvalitete za djelotvorno obnašanje građanskih dužnosti. Na prvom mjestu *vir civilis* je zahtijevala instruiranje građana u istini. Od pojedinaca koji su namjeravali poučavati druge u građanskim dužnostima zahtijevalo se da zadovolje intelektualne vrline i da budu ljudi mudrosti (*sapientia*). Biti mudar značilo je biti pismen i elokventan. Prema Skinneru, slično su nahodjenje zastupali rimski retori za opisivanje idealnog oratora kao osobe iznimnih moći i viših humanih vrijednosti.⁵ Vjerovalo se da kvalitetan orator ima moć svojom elokvencijom pokrenuti slušače na djelovanje. Mišljenje slično onome koje je prevladavalo kod rimskih retora pojavilo se u razdoblju Tudor Engleske među pjesnicima i retorima: da se na ljude može djelovati intrigom i elokvencijom. U tom vremenu pojavila se čuvena hiperbola koja kaže da je olovka moćnija od mača. Jednom kada se elokvenciju prihvatilo kao moć, oratore se počelo opisivati kao potencijalno opasne osobe s posebnim moćima.

Prvotno je Hobbesovo obrazovanje bilo u retoričkoj kulturi renesansnog humanizma. Ne postoji dvojba da je on pod utjecajem prirodnih znanosti oko 1630. godine napustio *studia humanitatis*. Prema svjedočenju prvog Hobbesovog biografa i suvremenika Johna Auberia, on je u četrdesetim godinama života otkrio Euklidovu geometriju. Zadivljen tim otkrićem i pod utjecajem prirodne metode, smatrao je da je pronašao model valjanog mišljenja. Podatak koji Auberi navodi, da je Hobbesu to otkriće pomoglo u formiranju kritike protiv *ars civilis*, neki smatraju dvojbjenim. Martinich u biografiji o Hobbesu piše:

»Neki istraživači dvoje u istinu ove priče. Oni misle da je Hobbes studirao Euklidovu geometriju već na Oxfordu.«⁶

Martinich će nešto kasnije kazati da i on prihvaća Auberijevu priču, samo što naglašava razliku između učiti nešto i biti zapanjen moći i važnošću nečega. Važnost geometrije za Hobbesovu filozofiju je neupitna, premda postoje i oni koji žele umanjiti njen značaj. Veliko povjerenje Hobbes je imao u geometriju jer je u njoj pronašao zadovoljavajući kriterij demonstracije valjanih definicija. To ga navodi na misao da se sva tijela mogu sa sigurnošću objasniti ukoliko mogu demonstrirati uzročnu sigurnost.⁷ Na taj način, prema Hobbesu, svi su geometrijski problemi rješivi i ništa ne bi bilo skriveno za pravog geometra. U stvari to kazuje da geometrija ima prednost spram drugih znanstvenih disciplina, jer ona ima privilegij demonstracije iz istinitih uzroka.

»U tradiciji je postojalo mišljenje da spoznajna metoda započinje na način da analiza prethodi sintezi. Karakteristika analitičke metode je označavanje inventivnosti i otkrivanje nečeg novog, dok sinteza označava istinitost i demonstraciju.«⁸

Pod utjecajem prirodnih znanosti kojima se počeo baviti otprilike kad i Euklidovom geometrijom, Hobbes počinje kritiku *ars rethorice*. Uspješnost retor postiže osvajanjem pažnje slušača kazivanjem ugladenog govora. Cilj govornika je uvjeriti slušatelje da posjeduje reputaciju i čast kako mu se može vjerovati u ono o čemu svjedoči. Jednom kada retor postigne da ga drugi percipiraju kao časnu osobu s iznimnim vrijednostima, obično želi predočiti nešto novo ili pokazati da su njegovi argumenti od velikog značaja za svakoga tko ga sluša ili čak i za cijelu zajednicu. U svakom slučaju, želi postići povjerenje koje je zaslužio svojom reputacijom da mu se može vjerovati. Osnovu kritike prema *ars civilis* Hobbes je usmjerio na znanje koje su prakticirali u *studia humanitatis* za obrazovanje budućih retora. Jedna vrsta znanja je opisivana kao iskustvo koje se stječe proučavanjem povijesnih djela klasične literature. Hobbes nije želio prihvatiti takav stav, čak naprotiv za povijest je rekao: »Zapis znanja činjenica naziva se historija.«⁹ Iz iskustva se ništa ne može za-

2
Quentin Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge 1996., str. 67.

3
Ibid., str. 69.

4
Ibid., str. 80–83.

5
Ibid., str. 88.

6
Aloysius P. Martinich, *Hobbes: A Biography*, Cambridge University Press, Cambridge 1999., str. 84.

7
Joseph Douglas, »Hobbes and Method of Natural Science«, u: Tom Sorell (ur.), *The Cambridge Companion to Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge 1996., str. 102.

8
Ibid., str. 94.

9
Thomas Hobbes, *Leviathan*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis–Cambridge 1994., str. 47.

ključiti univerzalno, to je Hobbes demonstrirao u kritici univerzalija. Iz toga slijedi da povijesne činjenice ne upućuju na opće zaključke koje su upravo ono što mi smatramo važnim za znanje koje nas čini mudrijim. On smatra da istinski filozof koji teži znanju neće gledati isključivo u knjige i povodit se za mogućim dogmatizom prethodnika, nego će znanje tražiti u uzroku samih stvari. Što se tiče samog dogmatizma, Hobbes ne misli da je on nužno nekompatibilan s istinom, premda nije smatrao da je dogmatizam valjan i da se na taj način treba stjecati znanje. Drugi slijed kritike prema humanističkom naučavanju Hobbes je usmjerio prema stjecanju općeg znanja pri čemu se događaju greške tako da se, u svrhu postizanja opće naklonosti, vlastiti argument prilagođuje općem vjerovanju.¹⁰ Važan je element za sve retore, tako i renesansne humaniste, elokvencija. Oni smatraju da je emotivni put jedan od lakših načina za uvjeravanje slušatelja u ono što neki retor želi. Emotivnost je važan element koji su koristili humanisti za pokretanje ljudi prema željenom cilju. U *De cive* Hobbes je pisao o efikasnoj moći koja se postiže elokvencijom:

»Rječitost ima dva obilježja: jedno je elegantno i jasno izražavanje ideja uma i dolazi dijelom iz razmišljanja o samim stvarima, a dijelom iz razumijevanja riječi u njihovom pravilnom i potpunom značenju; drugo je nemir strasti uma, kao što su nada, strah, bijes i sažaljenje, i izvire iz metaforičke upotrebe riječi prema strastima. Prvo formira govor iz istinitih principa, a drugo iz već dobivenih mišljenja bilo koje prirode. Vještina prvog je logika, a drugog retorika; cilj prvog je istina, a drugog pobjeda. Svako ima svoju upotrebu: prvo u odlučivanju, drugo u uzbuđivanju; prvo nikad nije bez mudrosti, a drugo skoro uvijek. Da je ta vrsta moćne rječitosti, bez istinskog znanja o stvarima, to jest bez mudrosti, pravi karakter onih koji uzbuđuju ljude k inovacijama, lako se može zaključiti iz posljedica. Oni ne bi mogli otrovati ljude ovim apsurdnim mišljenjima suprotnim miru i građanskom društvu, osim ako i sami ne bi u njih vjerovali, što je veće neznanje nego u bilo kojeg mudra čovjeka.«¹¹

Hobbes je jasno i nedvosmisleno pokazivao svoje suprotstavljanje humanističkom gledištu koje je njegovala *ars civilis*. Nasuprot retoričkim zahtjevima, znanost ne treba uvjeravati uglađenim govorima. Ona postiže reputaciju demonstracijom argumenta i zaključivanjem nedvojbenih premisa.¹² Svrha takve znanosti je moć. Ta je ideja izražena ekspresijom: »*Scientia propter potentiam*.«¹³ U osnovi je to značilo da je Hobbes napravio zaokret i prihvatio razbor (*reason*) radije nego strasti (*passion*), i logiku prije retorike.

Civilna znanost

Iako je pokazivao kritičan odnos prema humanizmu i *ars civilis*, te su discipline imale velik utjecaj na izgradnju Hobbesove civilne znanosti ili *filozofije civilis*. Leo Strauss je mišljenja da je Hobbesov rad na Aristotelovoj retorici krucijalan za njegov intelektualni napredak.¹⁴ Riječ *civilis* za Hobbesa znači *umjetno napravljeno* i služi kao distinkcija od naturalnog, to jest od prirodne filozofije. Tako određen pojam *civilis*, kada se pridoda pojmu *filozofija*, daje konstrukt *filozofija civilis*. Cilj takve znanosti je razumjeti djelovanje određenog tipa umjetnog tijela kao što je zajednica (*commonwelth*). Hobbes je inzistirao na znanstvenom utemeljenju civilne filozofije. U pismu posvete u *De corpore* napisao je da je istinska civilna filozofija znanost: »ne starija od moje knjige *De cive*.«¹⁵ Značajan događaj u Hobbesovu životu je pojavljivanje njegova djela *A Briefe of the Art of Rhetoric* (1637.). Prema nekim interpretima, ta godina označava Hobbesov početak izgradnje civilne znanosti. Početak njene izgradnje za Hobbesa nije značio samo novi početak u filozofiji. Uz taj početak obično se veže Hobbesovo napuštanje humanističkog naslijeđa i daljnje proučavanje *ars civilis*. Prve dvije verzije civilne filozofije mogu se naći u djelima *The Elements of Law* i *De cive* u kojima dis-

kreditira renesansnu retoričku koncepciju. U pismu posvete Williamu Earlu od Newcastla u *The Elements of Law* Hobbes piše:

»Ja vam predstavljam ovo, gospodine, radi istine jer je ona osnova te znanosti. Stil je u njoj slabiji jer sam pisao konzultirajući se više logikom nego retorikom.«¹⁶

U *The Elements of Law* najavio je prvi put ideju civilne filozofije koja će biti utemeljena na demonstrativnoj osnovi, oslobođenu retoričkih sklonosti. Mogućnost kreiranja takve znanosti proizlazi iz činjenice da postoje dva prirodna principa. Prvi su strasti, a drugi je razum. Protiv gledišta da je razum važan u nedostatku moćnog govora, on piše u poglavlju sedamnaest *The Elements of Law* osporavajući retoriku kao ispraznu znanost: »trijumf osvete je isprazna znanost: i sve što je isprazno, protiv je razuma«.¹⁷ Ovdje Hobbes valorizira i vidi razum kao sposobnost da se upravlja zaključcima koji nas obvezuju slijediti određeni argument. Na drugi način moglo bi se reći da on afirmira razum kao moć koja proizvodi zaključke koji neće biti kontroverzni ili dvosmisleni. U *De cive* (1642.), koje se pojavilo dvije godine nakon *The Elements of Law*, piše još odlučnije protiv prethodnih filozofa i retoričara:

»Još uvijek ima pristranosti među filozofima: isti čin jedan hvali, a drugi kudi; isti čovjek u različitim prilikama iskazuje različita mišljenja i svoja djela vrednuje drugačije od tuđih; sve su to znaci, očigledni dokazi, da sve do sada napisano od strane filozofa morala nije napredak prema spoznaji istine, već nešto što je dalo svijetu, ne prosvjetljenje razumom, već zabavu osjećajima; uspješni retoričari svojim su govorima potvrdili ishitrena mišljenja.«¹⁸

Krajnji sažetak kritike retorike Hobbes je iznio u diskusiji o podrivanju građanskog društva, govoreći o neznanju ljudi koji poučavaju u školama i s propovjedaonice. Služeći se metaforičkim govorom koristi mitološke prisposode da bi potvrdio svoj naum:

»Ludost i rječitost sudionika u podrivanju vlasti na isti način (kao što priča kaže) kao što su kćeri Pelije, kralja Tesalije, kovale urotu s Medejom protiv svoga oca tvrdeći da će propalom starcu vratiti mladost; prema Medejinom savjetu isjekle su ga na komade i stavile da se kuha, uzalud očekujući da ponovo oživi. Tako su i prosti ljudi ludošću svojom, kao Pelijine kćeri, i željom da obnove staru vladavinu, a zavedeni rječitošću ambicioznih ljudi, Medejinim vraćanjem podijelili državu u frakcije koje gore u plamenu, uzalud očekujući da ona ustane.«¹⁹

¹⁰ Q. Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, str. 263.

¹¹ Thomas Hobbes, »De Cive«, u: *Man and Citizen*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis 1998., str. 253–254.

¹² A. P. Martinich, *Hobbes: A Biography*, str. 97.

¹³ Ibid., str. 66.

¹⁴ Leo Strauss, *The Political Philosophy of Hobbes*, University of Chicago Press, Chicago 1952., str. 38–43.

¹⁵ Thomas Hobbes, *The English Works of Thomas Hobbes of Molesworth*, Vol. 1, William

Molesworth (ur.), Routledge–Thoemmes, London 1997., str. Rim 9.

¹⁶ Thomas Hobbes, *The Elements of the Law, Natural and Politic*, Oxford University Press, Oxford 1999., str. 19.

¹⁷ Ibid., str. 91.

¹⁸ Th. Hobbes, »De Cive«, str. 92. U pismu posvete *De cive*, Hobbes pokazuje nedostatak retorike i prednost logike: »neque specie orationis sed firmitudine rationum«.

¹⁹ Ibid., str. 255.

Ovdje se može kazati da Hobbes zastupa ideju razboritosti koja se postiže isključivo promišljanjem samih uzroka i posljedica principa utemeljenih na valjanom zaključivanju. Općenito je među Hobbesovim interpretima bilo prihvaćeno mišljenje da je u *Levijatanu* supstancionalno filozofija civilis identična s onom u *The Elements of Law* i *De cive*. Ukoliko su i postojale neke razlike, nije im se pridavala pozornost, bile su od minornog značenja. Po svemu sudeći, izgleda da je Hobbes završio kritiku *ars civilis* inaugurirajući civilnu filozofiju utemeljenu na znanstvenoj osnovi.

Kritičnijim istraživanjem Hobbesovih djela počela se istraživati ortodoksija sinonimnosti civilne filozofije u *Levijatanu*, *The Elements of Law* i *De cive*. Ono što je iznenadilo Hobbesove nastavljače je to da koncept civilne filozofije u *Levijatanu* nije nastavak i produbljenje civilne filozofije iz prethodnih djela. *Levijatan* ne sadrži neku novu verziju civilne filozofije koja se razlikuje od njegovih ranijih djela. Iznenadujuće, u *Levijatanu* Hobbes pravi zaokret prema suprotnom od onoga iz *The Elements of Law* i *De cive*, pokazujući simpatiju prema onome što je nijekao u prethodna svoja dva djela. Pogrešno bi bilo misliti da se u *Levijatanu*, vraćajući se humanizmu i retorici, Hobbes suprotstavlja znanosti. Promjena mišljenja dogodila se u dijelu odnosa razuma (*reason*) i retorike (*rhetoric*), premda i dalje inzistira na kontinuitetu da se civilna filozofija može i treba nadahnjivati na demonstrativnoj sigurnosti. Nedvojbeno *Levijatan* pokazuje, a time i osporava, u prethodnim djelima tematiziranu moć demonstrativnog zaključivanja da može mijenjati ljudska uvjerenja i ponašanja.²⁰ Razum je važan, ali nedovoljan, jer ljudi nisu spremni i ne zanima ih razumsko argumentiranje. Čak i osposobljeni mogu griješiti i sebe obmanjivati, smatra Hobbes:

»Kao što nevjesti ljudi u aritmetici moraju nužno griješiti, a sami profesori često mogu griješiti i krivo zbrajati, tako se isto i u bilo kojem drugom predmetu rasuđivanja oni najvjestiji, najpažljiviji i najuvježbaniji mogu prevariti i izvesti krive zaključke. Ne radi se o tome da je sam razbor uvijek ispravan razbor ili da je aritmetika posve izvjesno nepogrešivo umijeće, već o tome da razbor ni jednoga pojedinca niti bilo koje skupine ljudi nije ništa izvjesniji od računa koji bi važio kao dobro izveden ako ga jednodušno odobri velika većina ljudi.«²¹

Problem je osobito velik zato što većina ljudi nema nikakvu spoznaju o tome što znači ispravno razmišljanje. Hobbes je govorio novim načinom frustriran onim što je slijedilo iz razuma i znanosti. Ljudi često prihvaćaju novo mišljenje bez kritičkog rasuđivanja i takvo mišljenje jednom kad je usvojeno teško odbacuju, premda nisu sigurni u njegovu valjanost. U *Levijatanu*, koji sadrži humanističke postavke, Hobbes se vraća klasičnim formulacijama. Analizirajući koncept moći, piše: »Znanja su mala moć, jer nisu istaknuta, pa ih zato nitko ne priznaje.«²² Nešto prije u istom poglavlju je napisao: »Elokvencija je moć jer stvara privid razboritosti.«²³ Iz svega navedenoga može se zaključiti da razum (*reason*) i elokvencija, možda ne u prirodnoj, ali u civilnoj filozofiji mogu valjano koegzistirati. Time bi se potvrdila valjanost Ciceronove ideje da *ratio atque oratio* odgovara svrsi civilne filozofije koju je naknadno Hobbes prihvatio u svojem kapitalnom djelu *Levijatan*. Možda se nakon svega može činiti naivno tematizirati centralni koncept civilne znanosti, ali teško je ne pitati se što je u stvari civilna znanost? Odgovor na ovo pitanje može biti isti onaj razlog koji je Hobbesa naveo da promjeni slijed mišljenja iz *De cive* prema onom u *Levijatanu*. Jedan od vjerodostojnih zaključaka koji se nameće je oblikovanje koncepta civilne znanosti ovisno o reakciji društvenih prilika prema kojima je Hobbes prilagođivao vokabular klasične i neoklasične teorije elokvencije. Nije za pretpostaviti da navedeni odgovor zadovoljava značenje i objašnjenje koncepta civilne filozofije. Odgovor na to pitanje valja potražiti

u rasvjetljenju kompleksnog koncepta razuma (*reasoning*), koji je različito tematiziran u Hobbesovim djelima.

Tematizacija razumskog diskursa

Pojam *razum* obično podrazumijeva pravilno kritičko mišljenje i rasuđivanje. Riječ *razum* u domaćoj literaturi zamjenjuje nekoliko stranih izraza: grč. *nus*, *dianoia*, *logos*; lat. *intellectus*, *ratio*; njem. *Verstand* itd. Hobbesovu definiciju razuma možda najbolje oslikava prva definicija u četrnaestom poglavlju *The New Leviathan*:

»Razum je ime za mentalne funkcije ili forme svijesti racionalnog mišljenja.«²⁴

Kako naš jezik predstavlja *razum* u različitim značenjima, slična je situacija i u engleskom jeziku. Radi toga teško bi bilo očekivati da Hobbes ima univočno značenje toga pojma. Raznolikost misaonih utjecaja koji su formirali njegovu filozofiju svakako su pridonijeli značenju koncepta *razum* (*reason*). On ga je često koristio u psihološkom smislu, naglašavajući racionalnost kao suprotnost iracionalnom, onome što se odnosi na nagone, težnje i čuvstva. U *Levijatanu* Hobbes piše »da su neobuzdane strasti najvećim djelom obično ludilo.«²⁵ Jasno je da pod neobuzdanošću misli nešto što treba biti obuzdano razumom. Učinak razuma u obuzdavanju strasti svojevrsan je oblik normiranja. Hobbes je smatrao da svatko treba uvijek djelovati racionalno. Ako to želimo reći preciznije, na Hobbesov način, to znači da nitko ne smije djelovati iracionalno. On je vidio da u mnogim situacijama postoje racionalne opcije, to jest da se može i da je dozvoljeno djelovati iz nekoliko perspektiva prema jednom cilju. Racionalno djelovanje uključuje opcije koje su dozvoljene da se nešto čini i one koje racionalno zahtijevaju da se nešto učini. Sva iracionalna djelovanja racionalno nisu dopustiva. Odabir manje lošeg od dva loša izbora nije iracionalan izbor. Hobbesovo gledište o prirodnom zakonu i prirodnom pravu pokazuje da on zastupa normativni razum. Drugi oblik razuma obično se veže uz znanost i poznat nam je iz prirodne filozofije. Taj razum je nazvao *računanje* (*reckoning*), ono je veoma važno za postizanje nekog cilja. Hobbes je pisao o nužnosti uporabe takvog razuma za dolazak do istinskoga znanja. Nastavio je zahtjevom da se preispitaju definicije prethodnih pisaca, ili da ih se ispravi tamo gdje su nemarno postavljene.²⁶ I ovakva primjena razuma pokazuje normativno značenje:

»Uporaba i svrha takvog razbora nije traženje zbroja i istine iz jednog ili nekolicine zaključaka, udaljenih od prvih odredaba ili utvrđenih značenja imena, već u tome da se počne od njih, i napreduje od jednog zaključka prema drugom.«²⁷

Osim što stječe znanje, razum ni u ovom smislu ne postiže krajnju svrhu kao svoj vlastiti cilj. Standardno gledište Hobbesova razuma jednostavno znači računanje ili brojanje. On ga u potpunosti definira:

20
Quentin Skinner, *Visions of Politics*, Vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge 2002., str. 81.

21
Th. Hobbes, *Leviathan*, str. 23.

22
Ibid., str. 51.

23
Ibid.

24
Robin George Collingwood, *The New Leviathan*, Crowell Company, New York 1971., str. 99.

25
Th. Hobbes, *Leviathan*, str. 43.

26
Ibid., str. 19.

27
Ibid., str. 23.

»Iz svega možemo definirati (to znači: odrediti) što je to što mislimo pod riječju razum kad ga ubrajamo u sposobnost uma. RAZUM u tome smislu nije ništa drugo do računanje (to jest, zbrajanje i oduzimanje) slijeda općih imena o kojima postoji slaganje, i to radi zapisivanja onda kada računamo sami za sebe; označavanjem pak onda kad svoja računanja pokazujemo ili dokazujemo drugima.«²⁸

Jedan od istaknutijih Hobbesovih interpreta naglasio je značenje i referirao se na rečenicu: »RAZUM u tome smislu nije ništa drugo do računanje.«²⁹ Prva karakteristika iz te rečenice kazuje da takav razum nije urođen, to jest nije stečen prirodnim putem. I drugo, naglašava se pogrešan utisak da on zastupa samo taj računajući oblik razuma. Prema Hobbesu, riječ je o istom djelovanju razuma u računanju kada:

»Pisci o politici zbrajaju pakcije (ugovore) da bi došli do ljudskih dužnosti; odvjetnici zbrajaju zakone i činjenice da bi došli do ispravnog i pogrešnog u djelovanju pojedinačnih ljudi.«³⁰

Općenito, ljudi su ti koji rade ugovore i zato mogu valjano zaključivati o tome što iz njih slijedi. Inzistirajući na valjanim definicijama kako bi se istine i obveze mogle prenijeti da budu prava i ugovori, može se zaključiti da je Hobbes implicirao neki oblik verbalnog razuma. Često je suprotstavljao verbalni razum ili znanost s razboritošću (*prudence*):

»Kao što mnogo iskustva predstavlja razboritost, tako i mnogo znanja predstavlja mudrost.«³¹

Vrlo značajno mjesto, a ide u prilog pojašnjenju navedenog citata, može biti lako previđeno:

»Da zaključimo, svjetlo ljudskih umova su jasne riječi, ali sročene najprije pomoću točnih odredaba i očišćene od dvoznačnosti; razum je korak, put je uvećanje znanosti, a cilj je korist čovječanstva.«³²

Netko tko bi htio da verbalni razum bude centralni koncept Hobbesove (moralne) filozofije morao bi ponuditi objašnjenje da je taj razum dostatan biti svrha ljudima ili cilj razumskoj znanosti. Jasno je da nijedan od navedenih primjera razuma ne udovoljava tome zahtjevu.

Osim navedenih, u Hobbesovoj literaturi postoji razum koji se znatno razlikuje od prethodnih. Taj je razum impliciran iz ljudske prirodnosti. O njemu Hobbes govori u prvoj rečenici *De cive*:

»Prirodne sposobnosti ljudi su: tjelesna snaga, iskustvo, razum, strast.«³³

Za razliku od gore spomenutih, ovaj razum ima svrhu i cilj. U pismu posvete *De cive* govori o racionalnom djelu ljudske prirode »koji uči svakoga da bježi od neprirodne podjele kao od najveće nesreće koja se može dogoditi u prirodi«. ³⁴ Najveća nesreća *mortem violentam* koja se može dogoditi nekom u prirodi je smrt. Zato se svaki pojedinac treba zaštititi i učiniti sve da izbjegne smrtnu opasnost. Znakovito je da Hobbes ne smatra racionalnim onog pojedinca koji je postavio svoj cilj kao isključivu samozaštitu. Prema njemu, racionalna osoba treba težiti racionalnosti za postizanje toga cilja. Taj cilj podrazumijeva upotrebu iskustva, razboritosti, pa i verbalni razum ili znanost. Cjelokupan koncept Hobbesova razuma je smisao njegove racionalnosti koju on koristi u tematici prirodnih prava i prirodnih zakona. U zadnjem paragrafu trinaestog poglavlja u *Levijatanu* predstavio je koncept prirodnog zakona:

»Strasti koje čovjeka čine sklonim miru su strah od smrti, želja za stvarima nužnim za udobno življenje i nada da ih može postići svojom radinošću. Razum je taj koji ukazuje na prihvatljive stavke mira, o kojima ljudi mogu biti natjerani da se slože. Ti stavci su oni koji se inače nazivaju prirodnim zakonima.«³⁵

Kako razum, ako bi imao samo jedno značenje: »računanje slijeda općih imena«, može predlagati prihvatljive stavke mira? Ili, drugačije formulirano, kako opća imena ili definicije općih imena mogu natjerati ljude da se slože i prihvate mir? Čini se da, kad je riječ o prirodnom zakonu i prirodnom pravu, Hobbes koristi razum u smislu osnovnih prirodnih principa koji su istodobno dio ljudske prirode. To je potvrđeno ranijim navodom da razum u ljudskoj prirodi uči svakoga da bježi od neprirodne podjele kao od najveće nesreće koja se može dogoditi u prirodi svakom čovjeku. Diskurs o prirodnom razumu mogao bi lako zavesti na pomisao da Hobbes zastupa najvećim djelom naturalistički razum u smislu da prirodnost koincidira s racionalnošću na način da se prirodnošću opravdava značaj racionalnog. Djelovati prirodno nije dovoljan argument za biti racionalan. Zato racionalnošću argumentirati izbjegavanje smrti pod pretpostavkom da je to prirodno ne odgovara Hobbesovu gledištu. Prema Hobbesu, svi se slažu da je racionalno zaštititi vlastiti život i da je opće prihvatljivo slijediti razum. Time što se svi slažu da je cilj razuma jedinstven u svim osobama, može ga se uzeti za pravilo aplikabilno na sve osobe. Strasti suprotne ciljevima razuma utrojnici su nereda i izazivaju nesklad, premda neke strasti, primjerice strah, potpomaže razum. Time što se pokazalo da razum ima svrhu i cilj čuvanja života i otkrivanja pravila ponašanja koji vode tome cilju, pokazano je da nije samo normativan. Hobbesova eksplikacija razuma je normativna i deskriptivna. Uvodeći matematički princip računanja na mjesto razuma upućuje da mu je stalo stvarnost pokazati na objektivniji način. Nije teško uočiti da računajući razum u Hobbesovom slučaju svoje podrijetlo vuče iz prirodne znanosti. On je znao koje je probleme morao Galileo svladati prije nego što je mogao razviti svoje eksperimentalne metode: razmotriti zakone gibanja glede pada objekta bez točnih mjernih uređaja. Ipak, usprkos svemu, uspio je otkriti zakone koji su točni, a ne proksimativni. To su zakoni koji reguliraju stvari i događaje izvan iskustva. Na sličan način Hobbes je htio otkriti prirodne zakone zaključivanja koji su isto tako dio ljudske prirode kao i bilo koja sklonost uma: »zakon prirode, kako ga ja definiram, jest diktat pravog razuma u vezi s onim stvarima koje treba uraditi ili od kojih se treba uzdržati«. ³⁶

Tematizirajući razum na različite načine u svojim djelima Hobbes je pokazao određenu nedosljednost prema znanstvenom zahtjevu u civilnoj filozofiji koji je sam nametnuo. Laviranje između razuma i elokvencije čini njegov sustav kompleksnijim i težim za razumjeti. To je zato jer njegov koncept razuma ima sličnosti s klasičnom filozofskom tradicijom Platona i Aristotela, u najmanju ruku koliko i s modernom znanošću njegova vremena. Iz klasične filozofske tradicije uzima prirodni razum koji će najvećim dijelom dominirati njegovom civilnom filozofijom. Po uzoru na modernu znanost inzistirao je da civilna filozofija može i treba težiti statusu istinite znanosti:

28
Ibid.

29
David Gauthier, *The Logic of Leviathan: The Moral and Political Philosophy of Thomas Hobbes*, Oxford University Press, Oxford 1969., str. 11.

30
Th. Hobbes, *Leviathan*, str. 22.

31
Ibid., str. 26.

32
Ibid.

33
Th. Hobbes, *The Elements of the Law, Natural and Politic*, str. 109.

34
Ibid., str. 93.

35
Th. Hobbes, *Leviathan*, str. 78.

36
Th. Hobbes, *The Elements of the Law, Natural and Politic*, str. 123.

»Znanost o tim zakonima je istinska i jedina moralna filozofija. Jer, moralna filozofija nije ništa drugo do znanost o tome što je dobro i zlo u ljudskom saobraćanju i društvu.«³⁷

Zahtjev da civilna filozofija zadrži znanstveni kriterij podrazumijevao je kreiranje ispravne definicije i imena. To je bio najvažniji zahtjev u četvrtom poglavlju *Levijatana*:

»Budući dakle da se istina sastoji u pravilnom slaganju imena u našim tvrdnjama, onaj tko traži točnu istinu mora pamtiti ono zašto stoji neko ime koje upotrebljava i postaviti ga sukladno tome.«³⁸

Hobbes na istoj stranici nastavlja inzistirati na znanstvenom kriteriju u civilnoj filozofiji:

»I zbog toga se u geometriji (jedinoj znanosti koju se Bog do sada smilovao podariti čovječanstvu) počinje utvrđivanjem značenja riječi, a to utvrđivanje značenja naziva se definicijama.«³⁹

Sve to dokazuje da Hobbes nije htio prihvatiti retorizaciju civilne filozofije na način kakva je bila u *ars civilis* vremenu rimskih oratora. Hobbesova civilna filozofija predstavlja konglomerat tema o moralu, politici i pravu. Zajedništvo tih disciplina koje je njegovao predstavljalo je i još uvijek predstavlja značajne teškoće u pokušaju eksplikacije njihove razdvojenosti. Radikalnija podjela znanosti nastaje s pojavom formiranja enciklopedije francuskih prosvjetitelja. Nakon njih, Kant je napravio kritiku tradicionalne filozofije kao cjeline na osnovu svoje tri kritike. Zadnji sustavni filozof je Hegel, koji je svoju filozofiju shvatio kao oblikovanje sveobuhvatnog sustava kreirajući svoju imanentnu cjelinu. Nakon njega, filozofija se počela dijeliti na svoje pojedinačne discipline. Pokazalo se da ideal filozofije nije u sustavima, nego u misaonim rješenjima problema. Potvrdu toga imamo kod Hegela čiji se sustav raspao i time pokazao svoju konačnost. I dalje su ostali problemi koje je trebalo rješavati. Kod Hobbesa nema podjele znanosti na moral, zakon i politiku. U ovim temama on pokazuje sličnost s Aristotelom kod kojeg su one rastrkane na različitim mjestima u njegovim djelima.

Zdravko Perić

Philosophia civilis

Abstract

The humanistic aspect in Hobbes's works has been widely discussed by many theoreticians during the history. Since Hobbes's thoughts and their meaning were strongly influenced by the relationship between the humanism and the modern science, consequently they provoked numerous interpretations of his work. Hobbes criticized ars civilis in a way that it at the same time laid foundations of his philosophia civilis. The influence of both on his mayor works provoked many different opinions among his followers. However, discussion of the confusing reason concept could help us to understand some of the seemingly unsolved paradigms which make his philosophy extremely intriguing.

Key words

Thomas Hobbes, *ars rhetorica*, eloquence, system, *philosophia civilis*, reason

37
Th. Hobbes, *Leviathan*, str. 100.

39
Ibid.

38
Ibid., str. 19.